

BERTHA ZOLTÁN

Emberi szavak

Tamási Áron – beszélgetései, vallomásai, naplójegyzetei tükrében

Hogy a negyven éve elhunyt Tamási Áron életművének egésze (természetesen az író minden kisebb megnyilatkozásával együtt) – megközelítő teljességében – mostanra legalább hozzáférhetővé, olvashatóvá váljék (egy hosszabb távon remélhető kritikai kiadás előtt is már): ehhez újabban a marosvásárhelyi irodalomtörténész, Nagy Pál is múlhatatlan érdemekkel járul hozzá. Összegyűjtötte és gondos filológiai jegyzetapparátussal körítve, immár a lehetőség szerinti teljességre törekvő összeállításban jelentette meg Tamási esszéit, újságcikkeit, publicisztikai írásait, útirajzait (*Gondolat és árvaság*. Bp., 2000, Palatinus; *Szellemi őrség*. Uo., 2001), s ezt a sort folytatja az interjúkat, nyilatkozatokat, naplófeljegyzéseket tartalmazó könyv, az *Emberi szavak*. (Beszélgetések, vallomások, naplójegyzetek. Uo., 2003), s a talán majd hamarosan várható levelezés-kötet. Közben legutóbb két ide kapcsolódó másik kiadványt is megszerkesztett Nagy Pál; forrásértékű emlékezéseknek, leveleknek (s az egyik sógor elbeszéléseinek) a közreadásával mindkettőben feltárva Tamási Áron közvetlen viszonyát családjához, szülőfalujához, Farkaslakához (Sipos Ferenc: *Itthon – Farkaslakán*, Gyergyószentmiklós, 2004, Mark House *Kedves otthoniak – Tamási Áron levelezése a farkaslaki családdal*. Székelyudvarhely, 2006, Erdélyi Gondolat).

Az *Emberi szavak*: hamisítatlan Tamási-szavak, - mondatok, -gondolatok tárháza. Emberi és művészi szavaké. A játékos derű, a szelíd tréfa, az igazmondó komolyságot a mosolyogtató humor lélekmélyi életszeretetével hitelesítő kedély ezerféle árnyalatában tündöklő megnyilatkozásoké. Telve azzal az utánozhatatlanul sajátos, egyéni látás- és kifejezésmóddal, amely szinte a legapróbb tényközléseket is valamifajta különös, varázsos hangulatisággal színezi át. Egyszerre tempós, kiegyensúlyozott, harmonikus fogalmazásritmus, akár a részleteket is számba vevő komótos előadásmód, s villódzó utalásokat, képzetkapcsolásokat szikráztató értelem- és érzelemfrissesség, üde szellemesség bujkál vagy kanyarog a mondathajlatokban, szófordulatokban. Éppen ezt találja telibe az a mély értelműen gunyoros replikában sziporkázó önjellemzés, amikor az írói módszerről egy csupa jóindulattal (és sokáig sikertelenül) faggatózó pesti zsurnaliszta bátorító megjegyzésére – hogy „hiszen kollégák vagyunk” – így válaszol csipkelődő iróniával az író: igen, „csak nem egyformán tesszük a szavakat egymás mellé”. – Való igaz, amit Nagy Pál megállapít, hogy még a családi magánlevelek stílusának hangulatossága is bizonyos keresetlen formabiztonságról, eredendően természetes művésziességről árulkodik; „még az apróbb közlések és utalások szintjén is valamiképpen a rendkívül mives írástudó” nyilatkozik meg. Hogy minden leírt betű igényességről tanúskodik, de az otthoniak nehéz megélhetési gondjai, ügyes-bajos dolgai iránti érzékenységéről – a számon tartó segítőkészségről és szeretetről – is; amikor például „új da-

rabjának a bemutatójáról tesz említést egyik levelében, ugyanitt az iránt is érdeklődik, hogy odahaza Gáspár öccse tudott-e valamit intézni a jármás tehén dolgában”. (S ez a kölcsönösen áradó megbecsülés hangolja Tamási Gáspár emlékirását, a *Vadon nőtt gyöngyvirágot* is.) – És szemléletesen lényegre törők, érdekesítő, élvezetesekek a megformált szavak és gondolatok – az előbeszédben is. Sugárzó az erejük – s amint az egyik kolozsvári lap újságírója megjegyezte a harmincas évek elején: már az is érdekes, ha Tamási megszólal; „nem társalog, ahogy más ember szokott. Ő mondani akar valamit. Valami meglepőt vagy szeretettel, gyermeki melegséggel simogatót. Szereti a váratlan hatásokat, akárcsak írásaiban, de tud is váratlan lenni, amire nem mindenki képes.” A ragyogó esszéstílus szuggesztivitásának és megvilágosító erejének köszönhetően ráadásul egy koherensnek nevezhető nézetrendszer kibontakozása is szembeűnővé válik.

* * *

A beszélgetések könyve húszas évek végi interjúkkal kezdődik. 1929-ben először, aztán a következő évben ismét elnyeri Tamási a Baumgarten-évdíjat, s ezzel kapcsolatosan is a székely népsorsot – s ezáltal az emberi teljességet – kifejező művészi szándékairól, a székely nyelvjárási elemek irodalmi alkalmazhatóságának létjogosultságáról s a reménybeli „új hőskort” indító erdélyi szellemi törekvésekről beszél. (S elismertségét kísérő legnagyobb örömről: hogy Gáspár öccse köszöntő levelében ez áll: „büszke rád az egész falu”. Pedig „mind sokat aggódtak értem”, hogy „olyan írásra adtam a fejemet, amit nekem kell kitalálni” – említ viccesen később.) Hazajött Amerikából, odahagyva a biztos pozíciót, és megérkezvén a bizonytalanba, mondja, s harcba lépett minden ellen, „ami avult, ami állott, ami csaló külszín és olcsó frázis” – „az egészség, az életrevalóság és a munka” jegyében. (Radikálisan tiltakozva amiatt, hogy a népet hűségre nevelték „hűtlen királyok és az urak hazája iránt” és tiszteletre mindenki iránt, aki „belőle élt”, „őt nyomorgatta” és igyekezett megfékezni, tudatlanságban tartani és „kitekerni a nyakát”). Az ebben a konzervatív-arisztokratikus szempontokkal, érdekviszonyokkal szembenálló társadalomkritikai szemléletben és plebejus-demokratikus küzdelemben felnövekvő új (székely) írók körében vállalt mintegy atyai vezérszerepet „az ősz” Benedek Elek, s e fiatalok nevében tiltakozik most az ellen, hogy olyan valaki (Gyallay Domokos) kerüljön a Kisfaludy Társaságban az elhunyt Benedek Elek helyére, aki lebecsülő kijelentéseket tett róla. És ennek az izgalmasan frissítő irodalmiságnak a szenvedélyével írta meg egy bizonyos újjáteremtett székely mitologizmusból építkező, messianisztikus hevületű *Szűzmáriás királyfi* utáni második regényét Tamási: a felemás esztétikai értékű *Címereseket*. Ez az erdélyi felső osztályokat bíráló-vádoló „nem is irány-, hanem pamfletregény” (Németh László) csak a szerző kiadásában jelenhetett meg, aki azonban még emiatti sérelmébe, neheztlésébe is tud emelkedett humort, iróniát vegyíteni, mondván: „Soha ennyi előzékeny kiadóval nem volt dolgom, mint ezzel a regénnyel kapcsolatban. Mindegyik a másíknak akarta átengedni a kiadói hasznot, s végül a legutolsó egyenesen rám gondolt.” És nem sematikus az a modern demokrácia világtörténelmi evidenciájával teljesen egybevágó véleménye sem, hogy az arisztokráciának mint előjogos történelmi osztálynak meg kell szűnnie (hiszen „véglegesen leszámoltunk azzal, hogy a születésnek a nemzeti közösség irányí-

tásában és vezetésében előjogai volnának”), mert látja, hogy mennyi „kiváló és hasznos” tagja van annak is, különösen Erdélyben, akik „beleugorva az idő és az emberiség demokratikus szellemébe, úgysis meg fognak maradni”.

Az *Ábel*-trilógia, a *Jégtörő Mátyás*, a *Szülőföldem*, a novellák (s a színművek, az esszék) azután látványosan is kiteljesítették, a zenitre emelték Tamási pályáját a harmincas évek folyamán. A kérdezők és beszélgetőtársak – Féja Gézától Ruffy Péterig, Asztalos Sándortól Ligeti Ernőig, Tomcsa Sándortól Kovács Györgyig, Csuka Zoltántól Sarkadi Imréig, Gál Istvántól Bella Andorig, Halász Péterig, Molnár Aurélig, Csák Gyuláig és a többiekig – mind ennek a szellemi-művészi értékteremtésnek, magatartásnak, elhivatottságnak az összetevőiről faggatóznak: erdélyiségről, népiségről, írói ars poeticáról. A közösségi küldetéstudat; az organikus népi (természeti-kozmikus) világszemléletben gyökerező létbölcseleti harmóniaeszmény; az erdélyi és a Duna menti, Duna-völgyi népek konföderatív együvé tartozásának, egymás tiszteletének nemes ügye; a demokratikus szociális berendezkedés igazságossága; a magyarság erkölcsi, lelki-szellemi alapon nyugvó nemzeti kohéziója és emberiségtávlaltú hivatása; regionalitás és egyetemesség szerves összefüggésrendje (az irodalomban is); – ezek és az ilyesféle alapvető eszmei horizontok nemcsak felvillannak, hanem nagyjából ki is körvonalazódnak az interjúk során. (Közvetve vagy közvetlenül idézve persze azokat a műveket, amelyekben ezek a gondolattartományok teljes szélességükben és árnyaltságukban megmutatkoznak, kifejlének. – Némely gondolatmenet, eszmeifuttatás pedig szinte egészében, szó szerint is átkerül e szövegek közé a nagyobb esszékből, tanulmányokból.)

A mindig a saját erejére utalt székelység – mintegy kárpótlásul mostoha sorsára – a szellem területén alakította ki életformáját, aminek lényege „a mese, a dal, a ballada, a muzsika, a művészet, de még inkább: az íratlan szellemesség, mely szájról szájra, vérből vérbe szálló őshagyomány Székelyföldön” – vallja az író, s hogy az a jellegzetesség, amelyet ez az eredeti székely humor képvisel, a magyar irodalomnak is új színezete, sőt „legnagyobb kincse” lehet. „A nép élete gazdag és széles, Isten és a csillagok éppen úgy élnek benne, mint a valóságos lények. A népi író éppen ezért csak egyetemes arcú műveket bír alkotni”; „itt egy új világképről van szó. Ennek szerves elemei: az ember, a föld, melyen az ember él, és az Isten. E három tényezőnek kell benne lennie a népi irodalmi mű által alkotott új világképben” – definiálja a népiségről, amely tehát a világteljességre irányuló látásmódot, látókört jelent, s amelyben így eredendő szétszakíthatatlansággal (bármiféle mesterségesség nélkül) egységesül magyarság, keleti eredetűség, európaiság és univerzális emberség. (A nép „általánosan emberi, humanisztikus” jellemrajzi, alkati adottságainak voltaképpen aboriginális ontológiai, „teremtésrendi” státusa van: „Ennek magyarázata természetes: a nép úgy élt és úgy él – abban az ősi kapcsolatban a természettel és általában a világgal –, ahogy az Isten állítólag sok körültekintéssel teremtette az embert.”) A népi gondolat igazi elkötelezettjei így sohasem zárkoznak be valami pusztá egzotikumba, hanem épp ellenkezőleg, tradíció és modernség, realitás és látomás, ténylegesség és lehetőség összhangjával a személyiség és a közösség legtágabb érvényű antropológiai, spirituális, morális dimenzióit képesek megszólaltatni. Valóság és képzelet egészévé szervesül

szférái a „legősbibb költői lélek” számára üzennek, s az érzéki és érzékfölötti, kézzelfogható és rituális, szent és profán létsíkok átfogó-harmonikus szemlélete olyan „adomány”, melyet a „leghívebben a nép őrzött meg”. Ősiség, népiség, egészelvű, teljességigényű emberi minőség: egymásból következő törvényszerűségek. Tamási nézetei tökéletes szinkronban vannak a modern etnológia, pszichológia, historiológia, Jung, Frye, Eliade vagy Németh László, Hamvas Béla legdöntőbb – a mitikus-archaikus örökség, az immanencia–transzcendencia-viszony metafizikai lényegproblémáira vonatkozó – kultúrfilozófiai, kultúrantropológiai, szellemtörténeti megállapításaival. S ebből a felfogásmódból meríti írói credójának legfőbb eszményeit: művészi színvonal és nemes tartalom, gondolat és művészi forma egymást feltételező kölcsönösségének ideálképzeteit. Mert eszmeiség és poétikus kifejezésforma „egységes eredetű a népiségben, mely rendet akar teremteni az emberi lélek egész területén”. A szabad verseny korszak „az anyagi javak mohó megszerzésében és az anyagi hatalom féktelen vágyában mellőzte az igazság és az erkölcs szabályait”, s ezt az elviselhetetlen állapotot kell megváltoztatni az „erkölcsös emberek” és az „öntudatos nemzetek” erejének segítségével. „Érzést akar újból a szív, gondolatot az elme és eszmét a lélek” – s ebből a vágyból sarjadt ki a népiség új irányzata, mely egyszerre világkép, éthosz, társadalom- és nemzetpolitikai célkitűzés, az ősvallási és a keresztény erkölcsi szempontokat a modern szociális és nemzeti igazságtétel eszközeivel társító szellemi és gyakorlati meggyőződés. „Mily tévedés volt a matériában látni az élet értelmét és olyan társadalomban élni, mely a teremtett világtól elszakadva nyüzsög s amelyben az Isten sem érzi magát otthon” – fájlalja Tamási, paradox szerencsének tartva a nép bizonyos hátrahagyottságát és elkülönültségét, mert így most van miből – ebből az értékörző, a szellemi egészséget tartósító birodalomból (mondhatjuk: reservoir-ból; a „nemzeti közösségek minden lényeges alkotó elemét” magukban foglaló, egyszersmind egyetemesen eligazító jellemvonásokat, tulajdonságokat hordozó értékkészletből; „az emberies erkölcsi erőknél és megtartó nemzeti érzésnél a legmegbízhatóbb kútforrása”-ból) – újjáépítkezni; Istennel, természettel, emberi közösséggel újjárendezett lélekviszonyok között. Mert a kivezető út a lelkeségben, a kultúrában rejlik; abban, „ami bennünk Istenre emlékeztet”. (Ilyen magasrendűséget revelál már az organikus-természeti életforma földközeli is: „egy faluról származott ember, aki nem vett el a földdel való szerves kapcsolat érzését, sohasem lehet annyira lelke aljáig romlott, mint az ellentétes embertípus”. Az eltávolodással, a gyökértelenséggel szemben, aki „hű marad a földhöz, az megmarad” – fogalmazza *Föld és lélek* című alapművében Carl Gustav Jung is.) Az újfelfedezetten létbölcséleti fundamentumokból táplálkozó (lelkületi, etikai, esztétikai) népiség így azután pedig bizonyosan megalapozhatja a nemzeti újjászületést és újjáéledést, mert az emberi kultúra legtermészetesebb és legtermékenyebb kerete az etnikai-nyelvi kollektivitás, identitás- és hagyományközösség: a nemzet. Az emberlét alapja, a kultúra közösséget feltételez, a nemzet kultúrát és viszont – sorakoznak az efféle (s egyébként a leghitelesebb mai, modern identitásfilozófiai alaptéziseivel, a szimbolikus értelemvilágként működő kultúrközösségek létmódját vizsgáló elméleti kultúratudományok axiómáival egybecsengő) felismerések. „Az emberiség, mint gyakorlati közösség, csupán illúzió: egyedül a nemzeti közösség

az, amelyből és amelyre építeni lehet. Az emberiség eszme csupán, mely él és mindig élni fog az emberi lélekben, de ezt az eszmét igazán szolgálni csak az tudja, aki marandó formában fejezi ki nemzetének építő erőit” – hangzik a kristályossá tömörített vezérelv a bárminemű és minden nációra érvényes sajátos nemzeti minőség egyetemes értékrangjáról, s az egyetemes emberiségkultúrához éppen sajátosságában való autentikus hozzájárulásáról. „Nemzeti eszme tehát a népiség? Igen, mert derűs és egészséges magyart akar; ilyen magyarokból igazságos társadalmat; és a társadalom fölé nemzetet, melyet minden magyar a magáénak érezhet, mint a csillagos eget.”

Népiség és magyarság, szociális és nemzeti érdekek hiteles egyeztetési kísérlete: ez a nehéz konkrét történelmi szerep várt Tamásira is, mint általában a népi írói mozgalomra és a nemzeti felelősséget érző írástudókra, értelmiségiekre, illetve a kicsinyes, kizárólagos osztályszempontokon felülemelkedő társadalmi rétegekre, csoportokra. A nevezetes 1937-es Vásárhelyi Találkozó szervezőjeként és elnökeként is váltig azt hangsúlyozza, hogy a nemzeti megmaradás záloga a különféle világnézeti, osztály-, párt- vagy felekezeti részérdekeket („osztályharcmentesen”) összehangoló cselekvési program kialakítása; mert „erkölcsi törvény együvé tartozni azoknak, akik egyazon nyelvet beszélnek és egyazon nép gyermekei”. A radikális reform társadalomképe és politikai stratégiája (hogy a jövő magyar élet középpontjába a népi erőket kell helyezni, ami elsősorban „demokratikus földreformot, általános és titkos választójogot, a népet szolgáló és belőle eredő művelődési politikát és a népi tömegeket igazán képviselő kormányzati berendezkedést jelent”), a társadalomátalakítás perspektívája nem hatálytalaníthatja az összefogás, az összetartozás igényét, a nemzeti egység vágyát és szükségletét – az együttes önvédelemmel (ha más „világnézeti különbség nélkül egyaránt részt vesz a mi népünk sanyargatásában, akkor nekünk is egyetemlegesen s világnézeti különbség nélkül kell védekeznünk”) és az összeegyeztetett érdekérvényesítéssel biztosítva a veszélyeztetett erdélyi magyarság fennmaradását is. („Nincs más gondolatunk, mint az erdélyi magyarság egységének és öntudatának ápolása”; az „összekötő kapcsok” pedig „leginkább a nemzetiségi érdekek és a kultúra síkján” található meg.) Az igazi író, aki mindig előbb jár, mint a politika (mert általában érzékenyebben reagál mindenre, ami az embert érinti), saját népközösségének ügyét is a legtagasabb perspektívából szemléli és ítéli meg. Ezért tekinti a társadalom rétegződő vertikumát is szerves képződménynek (amelyben – metaforikusan kifejezve – a föld a magyar (Erdélyben az erdélyi) föld, a gyökér a történelem, a törzs a magyar nép, az ágazat a törzs fölött örökődő, tanult értelmiség, s a rügy az ifjúság), ezért érez, kötelességszerűen, folytonos és elháríthatatlan felelősséget egész nemzete sorsáért (hiszen „lelkiismerete és nemzete előtt nemcsak azért felelős, amit írásban és szóban hirdet, hanem azért is, amit mások az ő hallgatása fölött népével cselekednek”). S ezért értékelheti nagyra Németh László bátor és kritikus – bár szerinte is talán túlságosan komor-pesszimista, olykor „halálszagú” – sorsprobléma-vizsgáló erdélyi útirajzát, mert benne a lét–nemlét végső dilemmái, kétségei feszülnek, az erdélyi magyar néptöredék életéselyeinek és életkilátásainak kérdésessége vetődik fel; Németh László „az erdélyi kérdést is olyan szigorúsággal kezeli, amilyennel az életnek és a halálnak a kérdéseit szokták” – szögezi le, ő maga rendíthetetlenül bízva népének életképességében, te-

hát tagadva a pusztulás végzetszerűségét. (Az útinapló fogadtatásának válogatott korabeli és utókori dokumentumanyagát ld.: Németh László: *Magyarok Romániában* – Az útirajz és a vita. Szerk. Nagy Pál. Marosvásárhely, 2001, Mentor.)

Tamási Áron számára feltétlen kiindulópont a Németh László szerint is a „világvégére” rekesztett székelység; a „szegény gazdálkodók”, de őseik nyomán „afféle küszködő szabad emberek” közössége. A Székelyföld a modern népiség forrása, mert „ennek a népnek érzékeny idegrendszere, gazdag kedélyállapota és látásmódja a legigényesebb szellemet hordozza az egész magyar nyelvterületen” – hirdeti, s hogy a népiségben és hagyományban önmagából merítő („formájában klasszikus ízű, tartalmában hagyományőrző, minőségében igényes”) Erdély viszonylagos önállósága mégsem az elkülönüléshez vezet. A székelység olyan sajátos színezete a magyarságnak, mint a palóc vagy bármely más belső népcsoport („székelyek ők, vagyis végvári magyarok”); a magyarság természetszerű táji, nép- és földrajzi tagolódása, összetettsége minőségi sokszínűséget és értékgazdagságot jelent. „Természetes, hogy egy nemzet szelleme a maga életén belül is színes: népcsoportok, táj és mindennapi egymásrautaltság szerint”; „erdélyi lélek nincs”, „csak egyetemese magyar lélek”, tájak szerinti színeződések, s „a magyar léleknek erdélyi elszíneződése”, jellegzetes meggondoltsággal, hagyománytisztelettel, emberiséggel, közösségi öntudattal és beidegződésekkel dúsan („a hegyek között élő emberek mindig éberebbek”); az erdélyi irodalom is magyar irodalom, „amelyben elvegyülnek az erdélyi színek”, de „minden eszközzel támogatni kellene, hogy ezek a színek igent is megmaradjanak”. S a horizontális változatosság, a (szürkeségellenes) mozaikos jelleg („egy képbe összefoglalni, elrendezni különböző színeket, hogy harmonikus hatást keltsen”) törvényszerűen azt az egységet erősíti, amelyet képtelenség mesterségesen darabokra szakítani, erőszakos határokkal szétszabdalni: az egységes és átfogó nemzeti önazonosságot. „Vallom és hirdetem és mindig hirdetni fogom – nyomatékosítja Tamási Áron – az országhatárok felett van egy lelki és szellemi egység, egy erkölcsi közösség, amely a világon szétszórta élő magyarokat egybekapcsolja és lelki impériumban egyesíti.” A visszagyökereztetett és a nemzeti élet egyetemében szétterjesztett (minden osztályt, réteget átható és egymásba ölelő) népiség a szülőföldi és nemzeti identitástudat legautentikusabb forrása, az otthonosság és bensőségéret valódi fenntartója; „egy helyen meg kell állni, meg kell kapaszkodni, és nem lehet lelki gondoskodással beborítani az egész világot. Egy helyen kell lemenni a mélységbe, s innen a magasságba” – összegezi ezt Tamási egyszerre fogalmi és metaforikus tisztasággal, eszmei világossággal és sugallatos-érzékletes képiességgel. Pontosan egybehangzóan a Németh László-féle egyik axiómával: „mennél mélyebben vagyok magyar, annál igazabban vagyok ember”.

A mélységében és kiterjedésében történelmileg is ép közösségformában gondolkodó nemzETFelfogás markáns példája, ahogyan Észak-Erdély (az 1940-es második bécsi döntés szerinti) visszafoglalásakor, Magyarországhoz való visszacsatolásakor (közvetlenül a kolozsvári bevonulás szeptemberi napjaiban) Tamási Áron nyilatkozott. A helyzet, az események örömét és felemáságát több cikkben, esszében is kifejezte, kommentálta az író, de ez a rövid rádiós interjú egymagában is kiválóan sűríti az

ő szemléletére és stílusára olyannyira jellemző felszabadultságot, magasrendű tisztánlátást, árnyalt problématudatosságot és emelkedett humort. (A könyvben – szóbeli megnyilatkozás lévén – ez nem szerepel; Ablonczy László említi és idéz belőle *Bartók Béla kertjében* [Bp., 2003, Püski] című kötetében, Sors és rítus című tanulmányában.) A lenyűgözően ötletes, frappáns szöveg így szól (az eredeti hangfelvétel alapján): „Nemcsak a Hargita tért vissza, hanem maga Ábel is visszatért. Azután eszébe jutott neki, hogy számadást csináljon: vajon minden terület visszatért-e a magyar hazához, olyan területek, amelyen ő járt. Akkor eszébe jutott, hogy Amerika se tért vissza, de Dél-Erdély különösen nem tért vissza. Akkor azt gondolta, hogy Amerikát nem bánjuk még, de Dél-Erdélyt, azt semmi esetre, soha nem fogjuk hagyni. Tovább gondolkozott, s az jutott eszébe, hogy Surgyelánt fel fogja keresni, akivel együtt szenvedett a Hargitán, és meg fogja neki mondani, hogy most már ide, Észak-Erdélybe a magyarok bejöttek, s őt fel akarják kérni arra, hogy [...] menjen el Dél-Erdélybe, és mondja meg ottan a románoknak, hogy térjenek vissza a magyar impérium alá, mert ott nem lesz nekik rossz dolguk: hiszen az igazságot is meg lehet szokni.” (Érdekes összevetni, hogy diákkorában – Trianon hatására – először „törvénybíró” akart lenni, hogy „igazságot osszon”.) – *Egységes magyar társadalom vagy Erdély üzen* című 1943-as vallomásaiban kifejti, hogy „bajunkban a világon senkire sem számíthatunk, csak a magunk erejére”, s hogy „jövendő sorsunk is erőnkön dől el, nem idegen hatalmak segítségével”; hogy a válságba sodró, szüklátóköri politikai világnézetek „szélsőségesen idegen rendszerekkel szerettek volna boldogítani minket”; s hogy egy szellemileg megalapozottan egységes, erős és igazságos nemzeti társadalom osztályai nem ábrándozhatnak külön sorsról. Az „igazságos magyar ügy” két óriási feladata, hogy „a Magyar Szent Korona országát helyreállítsuk, és minden ellenséggel szemben megvédjük”, s hogy „ebben a helyreállított magyar hazában, majd a háború után, igazságos rendet teremtsünk”. Mert – figyelmeztet adys, Németh László-s tónusban ’45-ben is –: „minden nép elvesz, amely magát elveszti”. Ezért aztán még ’48 táján is tisztázza: „Azon a címen, nehogy a revízió »bűnébe« essünk, még a Tiszára is olyanformán gondolunk, mintha nem érdemelnők meg. Ha egy gondolatot, mint ebben az esetben egy igazságos területi rendezés gondolatát, lejáratták azzal, hogy helytelen úton és alkalmatlan eszközzel akarták megvalósítani, az még nem jelenti azt, hogy a gondolat megszűnt”; „a gondolatot vissza kell adni a nemzetnek, hogy országépítő és közösségi jogait a világ szeme előtt elhelyezze benne”; „a nemzeti joghoz olyan nemzet is kell, mely egységes és igazságos önmagában, a többi nemzetek között pedig betölti a maga értékadó és színgazdagító szerepét”. – Mindezt és mindennek személyes vetületét így foglalja össze némi fanyar rezignációval és bölcsességgel élete vége felé: „jobb földi sorsot is el tudtam volna képzelni magamnak, mint azt, hogy magyarnak szülessem. De ha már így történt, igyekeztem ezt a természetes állapotot emberül viselni: mégpedig úgy, hogy mindenkinek a nemzetiségét becsüljem, s a magamét pedig, a múltjával együtt, megvalljam.”

* * *

A nemzeti sorskérdéseket érintő gondolatfutamokon kívül, gyakran azokkal összefüggésben rengeteg egyéb vonatkozása is feltárul Tamási nézeteinek a beszél-

getőkönyvben – életrajzi adalékok, irodalomtörténeti érdekességek sokaságával fűszerezve. Megtudhatjuk például, hogy talán legkedvesebb könyvének ő (mivel „Ábel megvan anélkül is”, hogy a legkedvesebbnek mondaná) a *Jégtörő Mátyást* tartotta; mert ebben sikerült érzése szerint „a világ titkát”, mely „a földet és az eget összetartja és a világot kormányozza”, a leginkább kikutatnia. Főhőse nemcsak a földi, hanem a mennyei világot is ismeri, s „a legfőbb szimbólum: a Gyermek”; tehát a „fantasztikum ölelkezik a legkeserűbb valósággal, hogy meg tudjam rajzolni az ember összetartozandóságát a Kozmosszal” – összegzi alapmondandóját így az író, akinek évtizedeken át szilárdan fenntartott etikai és esztétikai szempontjai szerint az irodalmi műalkotás csorbíthatatlan lényege a hiteles jelentéstartalom és a művészi értelemben is igazolt formarend egyensúlya. „Nem ismerem el a forma művészi értékét nemes mondanivaló nélkül, és a mondanivalót nem ismerem el nemesnek a forma művészi értéke nélkül. Együtt állnak vagy együtt buknak. Az alkotásnak ez a színvonalas összhangja az európaiság” – hangzanak az efféle aforisztikussá csiszolt tézisei a mélyen átgondolt művészi hitvallásnak, amelyben a nyelvi megalkotottság autonómiájának evidenciája és követelménye (az irodalom „maga szereti megkeresni a maga szabályait”) éppoly törvényszerű szerepet kap, mint a megformált üzenet emberi értelme és jelentése. Hit, szellemi magatartás, az alkotás értékének feltétlensége („a szellem emelkedettsége”, „a lélek melegsége”, „a felemelő hit”, „a művészi színvonal”) olyan vezéreszmények, amelyek az irodalmi mű tartalmának és formainak tekintett egészét áthatják; „az irodalomban csakugyan minden azon az egyszerű dolgon múlik, hogy miképpen tesszük a szavakat egymás mellé”. (Mert az egyik véglet a „nemes tartalom” híján a sekélyes „egyénieskedés”, híg művésziesskedés, a másik a művészi nívó nélküli műkedvelő szint.) Ezért bírálhatja Tamási joggal a harmincas években például az egyébként szociológiai vonatkozásban fontos falukutató irodalom egy részének művészetként (azaz nemcsak értékes tudományként) való hangsúly- és ambícióévesztő (ön)értékelését. Vagy a transzszilvánizmusnak az olyan típusú torz, leszűkítő értelmezését, amely kiiktatja az össznemzeti értékrendet és kontextust; egyfelől „amikor valakinek csak olyan mondanivalói vannak, amelyeket kizárólag erdélyi ember mondhat erdélyi földről”; másfelől amikor irodalompolitikai túlzással és „olcsó eszközökkel” való erdélyi sikert hajhásznak. Az erdélyi gondolatnak éppen a tágasság az ismertető jele, s ehhez a karakterjegyehez ’45 után, az ötvenes években is ragaszkodik az író, egyenesen kijelentvén: „nem vagyok marxista felfogású író”; „szerintem az ember nemcsak társadalmi lény, hanem természeti teremtmény és lélek is. Ezt bennem, költő szempontból is, erőssé tette az, hogy a székely mese és ballada világában nőttem fel, s azt a világot magamban hordom. Ez misztikus és metafizikai vonásokat ad írói műveimnek, melyet mindig ki is akarok fejteni.” Magas- és mélykultúra kodályi, bartóki szintézise ez, a „nemcsak zeneművészeti, hanem társadalmi, sőt világnézeti” jelentőségűnek is tekintett bartóki modell szerinti művészetszemlélet manifesztációja. Ennek jegyében törekedett mitikus-mesei drámáit, metaforikus-példázatos, stilizáló-szimbolikus népi színjátékait is mindig eloldani a konzumrealizmus (a polgári „társalgódráma”), a színpadi

naturalizmus egysíkú konvencióitól Tamási Áron, emlegetve is kezdetől gyakran színházi kísérleteinek vállalt újszerűségét, határozott célkitűzését, hogy a kurrens színházkultúra „elsekélyesített ízléséhez” nem fog alkalmazkodni, hogy a pusztá szórakoztatáson kívül ihletett „nemzeti és emberi” tartalmassággal és komoly nevelői szándékkal kívánja telíteni a drámai művet és a színházi előadást, visszaadván „a színpadi szónak a súlyát és a színpadi cselekmények erkölcsi hitelét”. Az „író nélkül” is működő és könnyedén szórakoztató intézmény helyett olyan magyar színház volna kívánatos, „amelyet a törzsökös magyarság művészi templomának tekinthetne”. „Az irodalmi formák közt minden vonatkozásban a legszigorúbb és a legizgatóbb is a dráma” – summázta, s hogy ennél fogva őt, „nyugtalan természetű” lévén, mindig is vonzotta és kísértette a színpadi művészet: amelyben megintcsak a valóságfölötti létdimenziókra is kiterjedő, a szimpla társadalmi jelentésövezeteken túli világképi teljességet kereste (és megint éppen az erdélyiségből nyerve ehhez bőséges inspirációkat). Színműveinek felemás fogadtatását is ilyen szemszögből kommentálta: remélte az értő és érzékeny közönség figyelmét, magyarázatot találva például a *Csalóka szivárvány* budapesti bemutatójának vegyes, sőt elutasító reakcióira, s örömmel nyugtázva ugyanennek a darabnak a kolozsvári sikerét. A '45 utáni rendszer, a diktatúra, az eluralkodó sematizmus idején is váltig hangoztatta a hitelvű léleknevelés szükségességét Tamási, azt, hogy a lelkekben kell felgyújtani és gondozni „az isteni tüzet”, hogy „a kereszténységnek, egyházainak, szolgálóinak és híveinek mindenk felett álló szerepe a pünkösdi tüzes nyelveké”, s hogy így „a kereszténységnek a lelkeken kell uralkodnia, hogy a tisztultabb és megbékélt lélek által tegye tisztultabbá és békésebbé a mindennapi életet”; mivelhogy „irodalom és kereszténység, valódi értelmében, még a pogányoknál is rokonok”. Olyan időkben szorgalmazva mindezt, amikor szinte fél évtizedes elhallgattatás várt az íróra (1949–53 között), amikor betiltják például *Mezei próféta* című (Szóts István rendezte) filmjét (részletesen ír erről is említett könyvében Ablonczy László), és hiába adja be a Lajtha Lászlóval és Szóts Istvánnal közösen készített újabb filmtervét is (amely „a leginkább jellegzetes magyar tájakat, ama tájakon élő magyar népet és az állandó néphagyományokat” akarta ábrázolni), többek között nem jelenhetett meg, s nem is játszhatták *Ördögölő Józsiás* című zsarnokságellenes mesedramáját, vagy amikor az évekig ki nem adott önletrajzi regényremekébe, a *Bölcső és Bagolyba* „a regény világában nem létező kulákokat” kellett volna beleírnia. Érdekes megfigyelni ekkori (és későbbi) megszólalásaiban, hogy miképpen, milyen erőfeszítéssel próbálja meg fel nem adható elveit a hivatalos ideológia és frazeológia elemeivel úgy egyeztetni, hogy az ne tűnjék nyílt ellenzéki ségnek. Az általános értékeszméket hirdetve tartja fenn a reménybeli társadalmi progresszió lehetőségét; arról beszél, hogy ő a „békés együttélés eszméjét” képviselte mindig, hogy új (és végső soron „osztálynélküli”) társadalmat is csak szellemi és erkölcsi alapokon lehet építeni (hogy ne pusztán „fizikailag legyen jobbát”), „nem elegendő tehát csak a politikai nevelés”, mert „csupán a jellemes, erkölcsös és művelt emberből lehet jó szocialista” is. (Régi maximája: „Tiszta és nagy célokhoz csak tiszta és egyenes úton lehet eljutni.”) A népével cselekvő közösségben lélegző író

pedig – „mint nemzetének lelkiismerete” – bírál, és utat jelez (ezért „a hatalom mindig tart az írótól. Mindent elkövet, hogy megnyerje őket magának. Ha ez nem sikerül, üldözi”). Az író „imádsága” nem más, mint gondolatban táplálni és könyvben kifejezni mindazt, ami az emberben valóban ’Istentől való’. Tehát a szépet, a jót és a méltányost; fizikailag a szociális igazságot és lelkileg az erények jutalmát.” Ezért lehet szerinte úgy ítélni, hogy „negyvenöt előtt az irodalom talán sikeresebben látta el a feladatát, mint negyvenöt után”. S ezért szögezheti le önérzetesen: „az én igazságomat nem egy osztály hordozza, hanem egy nép; s nem a nemzetköziség, hanem az egyetemesség”.

A szellemi közélet színterein is folyvást aktív írónak különös fájdalmat okozott a félreszorítottság. Az, aki a húszas-harmincas évek erdélyi irodalmi és társadalmi mozgalmaiban, általában a népi írók küzdelmeiben oly meghatározó energikussággal vett részt; aki ’43-ban a Baumgarten-alapítvány nagydíjasa, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja lett (1949-ig), a ’45-öt követő koalíciós esztendőben a nemzetgyűlés tiszteletbeli képviselőtagja, sőt (a Nemzeti Parasztpárt révén) jelölt a kultuszminiszteri tisztségre: igazán megsínylette a hosszú szilenciumot. Bábjátékokat, jeleneteket írt ekkor, az ötvenes évek elején, valamint kéziratban terjesztett verses regéket, *Ember fia*, *Bölcső a hegyek közt*, illetve *Áron bölcsője* címmel önéletrajzi ihletésű, a *Bölcső és Bagoly* témáit megverselő legendáriumszerű elbeszélő költeményeket (szerzői alcím szerint: „költői elbeszéléseket”). Amelyekben elmeséli szülőfaluja, Farkaslaka keletkezésének népi eredetmondai történetét is, s a tragikus farkaskalandot, hogy a molnárhoz szekerező szegény parasztember lovait felfalják a toportyánok („kárba vész a szegénynek mindene: / s végtére sem marad más, csak Istene”), de az mégis megszerzi az áhított kenyérlisztet. A születés tehát küzdelemben és vérben történik. (Megrendítő a részleges tematikai egybeesés Kányádi Sándor poémájával, a *Sörény és koponyáival*.) – Részleteket olvashatunk most (egy ’62-es rádióinterjú részeként) ezekből a máig kiadatlan – s az irodalomtörténet által kevésbé jelentősnek tartott – verses művekből, amelyek mindazonáltal a lírai költő Tamásit is megmutatják. (Ld. erről bővebben Lőrincz József tanulmányát *Tamási Áron hazatérése* [Székelyudvarhely, 2002, Erdélyi Gondolat] című kötetében, vagy pl. Illés Lajos visszaemlékezését *Titkos fiók* [Bp., 1981, Szépirodalmi] című könyvében.)

Különleges színfolt a kötetben a krónikás naplójegyzetektől álló fejezet. Ezekben hosszabb-rövidebb magán- és közéleti feljegyzések, utalások, beszámolók által elevenednek meg, főként a válságos vagy fordulópontot jelentő időszakok: a háború végső szakasza, az ’56 körüli idők, illetve a halálba torkolló utolsó hónapok ’66 tavaszáig. Olykor szinte napról napra kísérhetjük nyomon a személyes és a világban zajló eseményeket, például a háborús fejleményeket 1944-ben és 1945 elején, a töredék- vagy tömöndatosan szűkszavú emlékeztetők vagy éppen a színesen részletező leírások követésével. Tömör tudósító megjegyzések sorában értesülhetünk mondjuk arról, hogy ’44 május 8-án: „Akadémiai székfoglaló. – Bombázások miatt elmaradt.” Vagy június 2-án: „Bombázták Kolozsvárt angol–amerikai gépek dec. 9–11 között. Rombolás elborzasztó.” Augusztus 23.: „Találkozás Márton

Áronnal.” Augusztus 24.: „Románok kiléptek a háborúból.” Augusztus 31.: „Oroszok bevonulnak Bukarestbe.” Közben tanácskozás erdélyi értelmiségiekkel arról, hogy az író a közösség szószólója, hogy „a mindenkori hatalom és a nemzeti közösség valódi értéke között szakadás van”, hogy „a magyarság a lényeg, az állam és a hatalom csak eszköz”; „jobbágyfelszabadítás helyett magyarfelszabadítást kellett (kell) csinálni. (Ez ma – átvitt értelemben – a kisebbségi kérdés)”; és „Erdély szellemi jellegzetessége: szellemi folytonosság, összefogó természete (nemest, értelmiségit, falusit). Szerencsés értékiállítás. Ez szolgáljon mintául mint igazi (élő) hagyomány”. Aztán ősszel menekülés Tasnád, Nyíregyháza, Tokaj, Szerencs, Miskolc irányában, majd télen, az ostrom alatt, budapesti pincében, illetve Bajor Gizik villájában való meghúzóadás (más üldözöttekkel együtt). Elérzékenyítően meleg szavakkal ír Tamási a mosolygós színész nő áldozat- és segítőkészségéről, a nyomorúságot belengő szeretetről. Hasonló érzelmi telítettséggel, mint ahogyan majd később családjáról, a barátokról, ismerősökről beszél, amikor bő évtized múltán először látogathat el újra hazulra, Erdélybe és Farkaslakára. Az ’55-ös és ’56-os utazás emlékpillanati között már felmerül az elképzelés a visszaköltözésre: a rokonsággal telket is nézegetnek erre a célra.

De közbeszól 1956 nyara és ősze. Tamási újra a közügyek élén. Az Írószövetség társelnöke lesz, a forradalom napjaiban (megint illyési javaslatra) kormánytag-ságra kérik (de nem került Nagy Imre kabinetjébe, s később ezt félig-meddig sajnálkozva említi – lásd Tímár Máté visszaemlékezését, in *Tamási Áron Emlékkönyv*. Szerk. Tasnádi Gábor. Bp., 1997, Trezor), november 2-án az *Irodalmi Újságban* megjelenik (az október 26-án a rádióban felolvasott) *Magyar Fohász* című írása, majd az ő általa fogalmazott (s a legázolt szabadságharc eszményei mellett hitet tevő) *Gond és Hitvallás* lesz december 28-án az Írószövetség hivatalos elvi nyilatkozata. Az ’57-es beidézők, többszöri tanúkihallgatások, Gyorskocsi utcai rendőrségi vallatások idején, amikor felelősségre vonják, a szenvedélyek fölé emelkedő, történelmi távlatú erkölcsi és eszmei álláspontokként védi és vállalja ezeket. („Gyötrelmes hónapok Tamási Áron életében. A levert forradalom után, az összeomlott országban a szellem és a tisztesség megőrzése kivételesen nagy próbatétel – írói és emberi értelemben egyaránt” – jegyzi meg *Vallatás és tanúskodás* című cikkében [*Tiszatáj*, 1991/6] Ablonczy László.) – A napló egyébként megörökíti a november 4-ei szovjet invázió pillanatait, amikor az írók segélykiáltó felhívása („Segítetek! Segítetek!”) is elhangzik a rádióban (Tamási felismeri Háy Gyula hangját), azt angolul is tolmácsolják, „aztán a rádió elnémul”; közelképekben dokumentálja a döbbenet és kétségbeesés lelki hullámveréseit, amikor az oroszok „mindent megszállnak” és eltipornak, az írók ellenálló utóvédharcát, gyűléseiket, határozathozatalaikat, az indiai nagykövetség közvetítő szerepében bízó tárgyalásaikat, letartóztatott társaik szabadságáért tett próbálkozásait. És mindenütt az iszonytató, megrázó, szívszorító látvány: férfiak, fiatalok, nyolc-tizenkét éves gyermekek holtteste az utcákon, síró özvegyek, árvák, egy halott diákot nemzeti zászlóval, virággal borítanak be, véres sapkáját körülhordozzák a városban; egy „anya gyermekét vezette, másikat az ölében. Férje meghalt a szabadságharc alatt.

Észbontóan kiabált, hogy elvesztette férjét, öljék meg hát őket is. A tankok elé állt, elgázolták.” – S a katartikus élményeken kívül egy csúfondáros mozzanat: „Mondják, hogy a Keleti pályaudvarnál egy táblát kötöttek a kutya nyakába. A táblán: 'Nekünk sem kell a kormány.' A rendőrök (karhatalmisták) üldözték a táblák miatt a kutyaikat.”

Betegsége idején, az utolsó hónapokban fiatal felesége, Bokor Ágota állt („rebbenő szeretettel”) az író kórházi ágya mellett, aki neki diktálta *Vadrózsa ága* című önéletírásának fejezeteit is. És neki szólnak az utolsó naplószilánkok is, a gyógyító gondoskodásért hálás, megbecsüléssel és szerelemmel teli üzenetek, kedveskedő-udvarló verses-rímes sorok is – „Drága Lelkem”, „Édes Madaram” és hasonló megszólításokkal. A sugárzó érzelmek szférikus harmóniába finomulnak: „Egész nap oly értelmes csendben és meghittségben voltunk, hogy a világ békéjének a magva szobácskánkban kicsírázhatott volna.” De az éteri intimitás hangulatközegébe a jellegzetes Tamási-féle báj szépségével szüremkednek be még itt is az aforisztikus bölcselő sugallatok: „Az ember a szeretetbe kapaszkodik, s nem a tudományba”; „A céltalan célban egyet akar a világ: lenni a kezdet és a vég között. Mi sem akarunk mást.” (Gondolhatunk ezzel kapcsolatban és egybevágóan Mircea Eliade találó tézisére *A szent és a profán* című munkájában: a létmisztérium evidenciája szerint működő tradicionális kultúrákban „az emberi életet nem szokás két semmi közötti rövid időbeli tüneménynek érezni”).

* * *

Végrendelkezése nyomán otthoni földbe temették Tamási Áront. Farkaslaki búcsúztatása, a gyászszertartás az örökké magyar nacionalizmust szimatoló diktatúra megfélemlítő légkörében és zavarkeltő, fenyegető felügyelete alatt zajlott; a részvétel akadályozására az időpontot bizonytalanságban tartották, buszjáratokat tiltottak be, a koporsót napokra eltérítették, s mindenféle egyéb elhárító intézkedéseket tettek – ahogyan Czine Mihály vagy Tamási Áron végleges hazajöveteléről szólva a temetéskor elhangzott népi siratóéneket is közzétevő Sütő András megírta. Azóta zarándokhellyé vált sírját a két százados cserefa árnyékában a Szervátiuszok faragta hatalmas emlékkő, trachit-emlékmű, illetve az a kopjafa jelöli, amelyről így üzen – akarata szerint – a rá vésett négysoros sírfelirat, a próza halhatatlan költőjének önmagát jellemző legutolsó verses alkotása:

*Törzsében székelty volt,
Fia Hunniának,
Hűséges szolgája
Bomlott századának.*